

ՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻՑ (1950-1970-ական թթ.)

Բանալի բառեր – Բուլղարիա, ազգային փոքրամասնություն, արտագաղթ, սփյուռք, բուլղարահայ, ԱՆՉԱ, ԱՄՆ, հայ համայնք

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Բուլղարիայում տեղի ունեցան քաղաքական ու տնտեսական արմատական փոփոխություններ, որոնք անմիջականորեն ազդեցին նաև այստեղ բնակվող հայության վրա: Կոմունիստական համակարգի հաստատումը բացասական նշանակություն ունեցավ հայ համայնքի կենսագործունեության վրա, որի հետևանքով նրա մի շարք կառույցներ դադարեցին լիարժեքորեն կամ առհասարակ գործել: Դա հանգեցրեց հազարավոր հայերի արտագաղթին՝ սկզբնական շրջանում առավելաբար դեպի Հարավային Ամերիկա, իսկ 1950-ական թթ. վերջից՝ ԱՄՆ, ուր տեղափոխվեց Բուլղարիան լքող հայության հիմնական մասը:

1944-1946 թթ. Բուլղարիայում բնակվող հայերի թվաքանակի վերաբերյալ կան իրարամերժ տվյալներ՝ 20 հազարից¹ մինչև 35 հազար²: Ընդ որում, 35 հազար թիվը հավաստող սկզբնաղբյուրները մոտավոր են նույնիսկ տեղաբաշխման տվյալներում³: Այսպես, ըստ ՀԽՍՀ արտգործժողկոմատի քաղաքական ինֆորմացիայի բաժնի 1945 թ. տեղեկանքի՝ Բուլղարիայի հայերի թիվը հասնում էր 35 հազարի, որից 9 հազարը Պլովդիվում էր, 5 հազարը՝ Վառնայում, 4 հազարը՝ Սոֆիայում, 4 հազարը՝ Բուրգասում, 4 հազարը՝

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 1, գ. 10, թ. 1:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 89, թ. 22, նույն տեղում, ֆ. 709, ց. 1, գ. 20, թ. 5, նույն տեղում, գ. 51, թ. 26, նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 82, թ. 6: 1946 թ. Բուլղարիայից հայրենադարձվեցին 4383 հոգի, տե՛ս **Մելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը, Երևան, 1985, էջ 241:

³ Ըստ որոշ տվյալների՝ Երկրորդ աշխարհամարտի նախօրյակին Բուլղարիայի հայ համայնքը բաղկացած էր 25-27 հազար հոգուց, սակայն պատերազմի ժամանակ Ռուսիայի առանձին տարածքներ միացվեցին Բուլղարիային, Հունաստանի հայերի մի մասը եկավ Բուլղարիա, որի շնորհիվ համայնքը կրկին ստվարացավ՝ հասնելով 32-35 հազարի (տե՛ս «Հայերն աշխարհում» հանրագիտական համառոտ բառարան, Երևան, 1995, էջ 35): 1940 թ. Պազարջիկը, ինչպես նաև Սիլիստրան, անցան Բուլղարիայի իշխանության տակ, որից հետո տեղի հայերի մի մասը տեղափոխվեց Ռուսիա: Պազարջիկի հայերի մի մասը 1946 թ. հայրենադարձվեց, իսկ մնացածների զգալի մասը տեղափոխվեց Սոֆիա և Վառնա: 1979 թ. այստեղ ապրում էր 40-50 հայ ընտանիք: Եթե 1954 թ. այստեղի դպրոցում կար ընդամենը 17 աշակերտ, ապա վեց տարի անց արդեն այն դադարել էր գործել (տե՛ս **Գալփազեան Յ.**, Ռուսաստանի հայ գաղութը, Երուսաղեմ, 1979, էջ 30-31, 153):

Ռուսեում, 2 հազարը՝ Շումենում, 2 հազարը՝ Սլիվենում, 2 հազարը՝ Հասկովոյում, 2 հազարը՝ Յամբոլում, 500-ը՝ Հարմանլիում, 500-ը՝ Կիրջալիում և շուրջ 1000-ը՝ գյուղական բնակավայրերում¹:

Մինչդեռ, ըստ 1945 թ. Բուլղարիայի հայկական ազգային փոքրամասնության ժամանակավոր կոմիտեի անցկացրած մարդահամարի, այստեղ կային 25-26 հազար հայեր, որոնցից շուրջ 4 հազարը՝ Սոֆիայում, 6825-ը՝ Պլովդիվում, 3477-ը՝ Վառնայում, 1627-ը՝ Բուրգասում, 972-ը՝ Հասկովոյում, 784-ը՝ Շումենում, 783-ը՝ Սլիվենում և այլն: Զբաղվածության առումով, ըստ նույն սկզբնաղբյուրի, 4373 հայեր արհեստավորներ էին, 2847-ը՝ բանվորներ (հիմնականում մանածագործական արդյունաբերության, նաև շինարարության և այլ ոլորտներում), 1042-ը՝ առևտրականներ, 280-ը՝ գյուղատնտեսության ոլորտի աշխատողներ, 315-ը՝ բժիշկներ, փաստաբաններ և այլն²: 20 հազար հայերից (չհաշված Սոֆիան) մոտ 14 հազարը բուլղարահպատակ էր, իսկ 6 հազարը նանսենյան անձնագիր ուներ³:

Հայերի դրությունը Բուլղարիայում էապես փոխվեց 1946 թ., երբ երկրում հաստատվեց ամբողջատիրական վարչակարգ: Չնայած սկզբում Սո. Շահումյանի անվան հայկական միջնակարգ դպրոցի ստեղծմանը՝ աստիճանաբար ազգային ճնշումները սաստկացան: Կասեցվեց հայկական կառույցների գործունեությունը, ստեղծվեց միակ թույլատրված «Երևան» միությունը, որին 1953 թ. ի վեր իշխանությունները արգելեցին զբաղվել համայնքի վարչատնտեսական և կրթական հարցերով՝ դրանք դարձնելով պետության մենաշնորհը: Դպրոցներն անցան պետության ենթակայության տակ և սկսեցին ղեկավարվել միասնական պետական ծրագրով, իսկ «Երևան» կազմակերպությունը վերափոխվեց «Երևան-մշակութային միության»: Պահպանվեց եկեղեցական թեմը, որը, սակայն, կարող էր զբաղվել միայն հոգևոր գործերով⁴:

Կոմունիստական վարչակարգի հաստատումը ոչ միայն կանխորոշեց տեղի հայերի զգալի մասի գաղթը, այլև ընդհանրապես անհնարին դարձրեց էթնիկ փոքրամասնությունների բնականոն ազգամշակութային գործունեությունը⁵: Սկսվեց իրականացվել ոչ միայն հայերի, այլև թուրքերի, հրեաների և ուրիշ ազգային փոքրամասնությունների ձուլման քաղաքականություն⁶: Արդյունքում վերջիններս ևս դիմեցին արտագաղթի: Միայն 1949-1951 թթ.

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 55, թ. 3:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 83, թ. 3-4:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

⁴ Տե՛ս **Դավաթյան Կ.**, Հայ սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, 2004, էջ 248:

⁵ Տե՛ս **Մելքոնյան Է.**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Երևան, 2005, էջ 495:

⁶ Տե՛ս «Հայերն աշխարհում» հանրագիտական համառոտ բառարան, էջ 35:

շուրջ 150 հազար թուրքեր տեղափոխվեցին Թուրքիա, դա շարունակվեց նաև 1960-1970-ական թթ.: 1940-ական թթ. վերջում և 1950-ական թթ. սկզբում շուրջ 32 հազար հրեաներ տեղափոխվեցին Իսրայել, մոտ 4 հազար չեխեր ու սլովակներ և 5 հազար ռուսներ ևս լքեցին Բուլղարիան¹: Ընդհանուր առմամբ 1946-1955 թթ. Բուլղարիան լքեց ավելի քան 200 հազար մարդ: Գաղթողների թիվն էապես նվազեց 1956-1965 (հատկապես 1961-1965 թթ.) և կրկին աճեց 1966-1980 թթ.²:

Հետաքրքրական է 1985-1991 թթ. Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Կարլեն Դալլաքյանի նկատառումը. Բուլղարիայի օրինակով դիտելի է մի օրինաչափություն, որն առանց բացառության գործել է սոցիալիստական վարչակարգ հռչակած բոլոր երկրներում՝ ԽՍՀՄ-ում, Արևելյան Եվրոպայի պետություններում, նույնիսկ Սիրիայում, Եթովպիայում և այլուր: Իր ազգային պետության տարածքից դուրս գտնվող ազգաբնակչությունը, ուրիշ «սոցիալիստական» համակարգում կազմելով ազգային փոքրամասնություն, ենթակա էր արագ ուժացման: Հարկադիր ասիմիլյացիան պետական քաղաքականության մակարդակի էր բարձրացված, և առաջին հարվածը ուղղվում էր փոքրամասնության կրթական համակարգին³:

Բուլղարահայության գաղթը բացատրվում էր վերոնշյալ քաղաքական հանգամանքով, որին գումարվում էր տնտեսական ծանր դրությունը⁴: Արտագաղթի պատճառներից կարելի է առանձնացնել դաշնակցականների նկատմամբ բռնաճնշումները, դրանք ՀՅԴ համակիրներից և անկուսակցականներից շատերին մղում էին գաղթելու դեպի «ազատ աշխարհ»: Կարևոր էր նաև հեռանկարի և ապագայի խնդիրը, որը շատերը ցանկանում էին տեսնել ժողովրդավարական երկրներում⁵:

Խորհրդահայ պատմագրությունը, սակայն, անտեսում էր Բուլղարիայում կոմունիստական կարգերի հաստատման բացասական նշանակությունը հայկական համայնքի համար, ընդհակառակը՝ համարում էր, որ դա նպաստել է վերջիններիս զարգացմանը: Այսպես՝ Ջ. Ղասաբյանը գրում է. «Բուլղարահայ գաղութի համար ստեղծվեցին բոլոր հնարավորություններն աննախընթաց զարգացման համար»⁶: ՌԱԿ առաջնորդներից Անդրանիկ Անդրեասյանը համերաշխում է այս տեսակետին՝ Բուլղարիայի և Ռումի-

¹ Տե՛ս **Mintchev V.**, External Migration and External Migration Policies in Bulgaria // South-East Europe Review for Labour and Social Affairs, 1999, n° 3, p. 126:

² Տե՛ս **Markova E.**, Optimising migration effects: A perspective from Bulgaria // A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe, edited by R. Black, G. Engbersen, M. Okólski, C. Panfıru, Amsterdam, 2010, p. 211:

³ Տե՛ս **Դալլաքյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 249:

⁴ Տե՛ս «Հայրենիք», 1951, թիվ 1, էջ 96: Տե՛ս նաև «Հայրենիք» լրագիրը՝ 6.X.1971, էջ 3:

⁵ Տե՛ս «Հայրենիք», 17.I.1985, էջ 2:

⁶ **Ղասաբյան Ջ.**, Հայ-բուլղարական բարեկամության պատմությունից, Երևան, 1978, էջ 81:

նիայի հայ համայնքների մասին գրելով. «Ամենէն բարեբախտ պայմաններով նպաստուած համայնքներն են բովանդակ սփիւոքի մէջ: Որովհետեւ անոնք ամբողջապէս ապահով են հիւրընկալ իշխանութեանց կողմէ ճնշումի եւ հալածանքի որեւէ վտանգէ, իբրեւ «համայնավար գործակալ» կամ «ծպտուած ուղեկից» զրպարտութեան դէմ»¹: Եվ անհայտ է մնում, թէ ինչու չօգտվելով այս աննախադեպ հնարավորություններից՝ բազմաթիվ բուլղարահայեր ընտրեցին գաղթի ճանապարհը:

1950-ական թթ. սկզբից բուլղարահայերը սկսեցին արտագաղթել՝ սկզբնական շրջանում առավելաբար Հարավային Ամերիկա: Միայն 1952-1953 թթ. Բուլղարիայից և Ռումինիայից Արգենտինա տեղափոխվեցին շուրջ հազար հայեր²: 1950-ական թթ. որոշ թվով բուլղարահայեր փոխադրվեցին Վենեսուելա³:

Ծանր կացության մէջ հայտնված բուլղարահայերի՝ դեպի այլ, ավելի բարենպաստ երկրներ տեղափոխման խնդիրը 1950-ական թթ. կեսերից ստանձնեց ԱՆՉԱ-ն (ANCHA, American National Committee to Aid Homeless Armenians), որին այս խնդրում ամեն կերպ սատարում էր ՆՅԴ-ն⁴:

1956 թ. վերջից բուլղարահայերը, ելքի վիզա ստանալով, սկսեցին մեկնել Լիբանան: Ինչպէս և Ռումինիայում իշխանությունների կողմից դրա թույլատրման համար ընդունելի տարբերակը ընտանիքի միավորման պատճառն էր⁵, իսկ որոշ դեպքերում բուլղարահայերն ու ռումինահայերը Լիբանան էին գնում զբոսաշրջիկի կարգավիճակով⁶: Մեկնելու ցանկություն ունեցողները հաճախ մերժվում էին, բուլղարահայերը չունեին ազատ տեղաշարժի հնարավորություն, հակառակ պարագայում արտագաղթը էապէս ավելի մեծ ծավալներ կստանար:

Նորեկները ժամանում էին Բեյրութ՝ իրենց հետ չունենալով գրեթէ ոչինչ, ուստի ապավինում էին հարազատների, իսկ նրանց բացակայության պարագայում՝ տեղի հայ համայնքի օգնությանը, որն աջակցում էր նրանց աշխատանք գտնելու հարցում: Բեյրութը գաղթողների համար տարանցիկ կետ էր դեպի մշտական բնակության նոր վայր ճանապարհին, որի նախընտրելի տարբերակը ԱՄՆ-ն էր⁷: Այնուամենայնիվ, բուլղարահայերի և ռումինահայերի մի մասը մնում էր Լիբանանում, ինչը (այլ մերձակա գաղութներից

¹ Անդրէասեան Ա., Սփիւոքը եւ հայրենիքը (Տպաւորութիւններ եւ դատումներ), Պէյրութ, 1962, էջ 44-46:

² Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 100:

³ Տե՛ս Դալլաքյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 282:

⁴ Տե՛ս «Ազդակ», 23.VIII.1969, էջ 3:

⁵ Տե՛ս Zadoian H., Our Brothers' Keepers: The American National Committee to Aid Homeless Armenians (ANCHA), New York, 2012, p. 67:

⁶ Տե՛ս «Արարատ», 23.VIII.1969, էջ 2:

⁷ Տե՛ս Zadoian H., նշվ. աշխ., էջ 68:

ներհոսքի հետ միասին), ըստ Ս. Վարժապետյանի, կարևոր նշանակություն էր ունենում այստեղից արտագաղթին հակակշռելու առումով¹:

1957 թ. ԱՆՉԱ-ի փոխնախագահ Սուրեն Սարոյանը, գալով Բեյրութ, հանդիպեց փախստականների հետ և մշակեց մի ընթացակարգ, որը հետագայում պիտի ծառայեր տասնյակ հազարավոր գաղթողներին: Փախստականի կարգավիճակ ունեցող բուլղարահայերի ու ռումինահայերի՝ Լիբանանից ԱՄՆ ճանապարհածախսը հաճախ օգնում էին հոգալ մի շարք միջազգային կազմակերպություններ, ինչպիսիք էին՝ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը, Համաշխարհային եկեղեցական ծառայությունը, Եվրոպական միգրացիայի միջկառավարական կոմիտեն և այլն: Նրանց հետ բոլոր պայմանավորվածությունները իրականացնում էր ԱՆՉԱ-ն: Նորեկներին անհրաժեշտ էր ԱՄՆ-ում ունենալ երաշխավորներ, մինչդեռ քչերն այնտեղ ազգականներ կամ ընկերներ ունեին, ուստի այդ գործն էլ բաժին էր հասնում ԱՆՉԱ-ին և նրա կամավորներին: Սկսած 1973 թ.՝ Բուլղարիայից և Ռումինիայից ԱՄՆ հայերը սկսեցին տեղափոխվել ոչ միայն Բեյրութով, այլև Իտալիայով, որի պարագայում նրանց օժանդակում էր նաև «Տոլստոյ» հիմնադրամը²:

Ըստ «Զարթոնք» թերթի՝ Բուլղարիայից և Ռումինիայից արտագաղթը օրինակ էր ծառայում Մերձավոր Արևելքի գաղթողների համար. «Շարժումը, որ սկսած էր Պուլկարիայեն եւ Ռումանիայեն, վարակեց վերջին տարիներուն արաբական կարգ մը երկիրներ եւս, ինչպէս Եգիպտոս, Սուրիա, ապա Լիբանան»³: Իսկ «Ազդակ» թերթը մեղադրում էր ՀԽՍՀ-ին անգործության մեջ. «Պեյրութի Անչան կարելիութեան սահմաններուն մէջ օգնեց Ռումանիայէն ու Պուլկարիայէն ձերբազատելու համար անհուն զոհողութիւններ ստանձնող հայրենակիցներու տեղափոխութեան և ազատ երկիրներ հաստատուելուն: Համայնավար վարչաձեւի ենթակայ այդ երկիրներու հայերը ինչո՞ւ կուգէին դուրս գալ այնքան տարիներու իրենց երկրորդ հայրենիքէն: Ինչո՞ւ Հայաստանի կառավարութիւնը տէր չդարձաւ անոնց»⁴:

Ելնելով այս վիճակից՝ 1965 թ. բուլղարահայ Հովհաննես Աճեմյանը Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վարդգես Համազասպյանին առաջարկում էր առաջին հերթին Բուլղարիայից ու Ռումինիայից կազմակերպել հայրենադարձություն. «Անբնական է մանաւանդ, որ ներգաղթի համար փակին դռները մեր առջև, երբ մենք հոս ազգային տեսակէտէ դիմանալու այլևս կոռուաններ չունենք, մինչ ամէն օժանդակութիւն կ'ընձեռնուի ձուլման վտանգի անմիջական ենթակայ չեղող

¹ Տե՛ս «Արարատ», 20.III.1971, էջ 3:

² Տե՛ս **Zadoian H.**, Our Brothers' Keepers: The American National Committee to Aid Homeless Armenians (ANCHA), New York, 2012, p. 69-71, 74:

³ «Զարթոնք», 31.VIII.1969, էջ 2:

⁴ «Ազդակ», 19.IX.1972, էջ 4:

գաղութներու հայրենադարձութիւնը ապահովելու: Ինչո՞ւ զարմանալ ուրեմն որ այս պայմաններուն տակ Պուլկարիա և Ռումանիա բնակող մեր ազգակիցները կը հարկադրուին զանգուածօրէն լքել այդ երկիրները և կրկին գաղթականի ցուպը ձեռքներին առած կուղղուին դէպի օտար հորիզոններ (Լիբանան, Ա.Մ.Ն., Քանադա), որպէսզի իրենց ազգային գոյութիւնը, որ հազիւ փրկած էին թրքական բռնակալութեան ճիրաններէն, քիչ ևս քարշ տան...»¹: Մինչդեռ բուլղարահայերի հայրենադարձությունը ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարության նույն թվականի տեղեկանքում համարվում էր աննպատակահարմար²: Մա բացատրվում էր խորհրդահայ ղեկավարության պաշտոնական մոտեցմամբ բուլղարահայ համայնքի հանդէպ, որը համարվում էր Սփյուռքի ամենաբարենպաստներից մեկը: 1962-1982 թթ. Բուլղարիայից հայրենադարձվեց ընդամենը 10 հոգի³: Իրականում, փաստորէն, սառը պատերազմի պայմաններում հազարավոր բուլղարահայեր լքեցին սոցիալիստական ճամբարը՝ նախընտրելով հաստատվել հակառակ բևեռում:

Այսպիսով՝ 1950-1970-ական թթ. բուլղարահայերը գաղթեցին Արգենտինա, Վենեսուէլա, Կանադա, Ավստրալիա⁴, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ, բայց ամենամեծ թվով՝ ԱՄՆ: Սակավաթիվ բուլղարահայեր տեղափոխվեցին Ավստրիա⁵, Մարոկկո⁶, Նոր Զելանդիա⁷, Շվեդիա, Դանիա և Նորվեգիա⁸: Դժվար է նշել Բուլղարիայից արտագաղթած հայերի հստակ թվաքանակը: Այն ըստ Զ. Ղասաբյանի՝ հասնում էր երկու հազարի⁹, սակայն մեր կարծիքով՝ արտագաղթածների թիվն իրականում ավելի շատ է եղել:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 265, թ. 5-6:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 101, թ. 1:

³ Տե՛ս **Մեկիքսեթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 301:

⁴ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 87, **Tchilingirian H.**, The Forgotten Diaspora: Bulgarian-Armenians after the end of Communism // Armenian International Magazine (AIM), vol. 12, issue 3, April 2001, p. 35:

⁵ Տե՛ս **Գեորգեան Կ.**, Ամէնուն տարեգիրքը 1966, ԺԳ. տարի, Պէրոթ, 1966, էջ 393:

⁶ Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, էջ 391:

⁷ Տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 325:

⁸ Տե՛ս **Բախչինյան Ա.**, Հայությունը սկանդինավյան երկրներում. Հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչությունները (սկզբից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2010, էջ 208, 215, 220:

⁹ Տե՛ս **Ղասաբյան Զ.**, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքների պատմության (1896-1970), Երևան, 1986, էջ 235:

Արտագաղթի հետևանքները Բուլղարիայի հայ համայնքում

1960-ական թթ. կեսերին, ըստ Բուլղարիայում գործող «Երևան» կազմակերպության Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին տրամադրած տեղեկությունների, Բուլղարիայում բնակվում էին 24 հազար հայեր՝ հետևյալ տեղաբաշխմամբ. Սոֆիա՝ 4500 հոգի, Պլովդիվ՝ 6000, Վառնա՝ 3500, Ռուսե՝ 1900, Բուրգաս՝ 1300, Հասկովո՝ 617, Սլիվեն՝ 428, Շումեն՝ 550, Թուրուխին՝ 390, Յամբոլ՝ 296, Ստարա Ջագորա՝ 250, Պազարջիկ՝ 250, Սիլիստրա՝ 220, Այասո՝ 106¹, Պլենեն՝ 100: Բացի այդ. «Փոքրաթիվ հայ գաղութներ կան ցրված մյուս քաղաքներու մեջ, ինչպես Կազանլըք, Լոմ, Սվիշտով, Հարմանլը, Նովա Ջագորա և այլն և շատ փոքր թիվ մը ցրված գյուղերը»²: Բուլղարիայի դպրոցներում հայոց լեզու սովորող հայ աշակերտների թիվն ըստ նույն աղբյուրի հասնում էր 1138-ի³: Ըստ Բուլղարիայում ԽՍՀՄ դեսպանի 1962 թ. տեղեկանքի՝ այդ երկրում բնակվող հայերի մեծ մասը հենց Բուլղարիայի, շուրջ 100-ը՝ ԽՍՀՄ-ի, իսկ ընդամենը մի քանիսը Թուրքիայի և Իրանի քաղաքացիներ էին⁴:

Բուլղարիայի մի շարք քաղաքներում գործում էին հայկական դպրոցներ. 1960-1961 ուսումնական տարում Բուլղարիայում հայկական ութամյա վարժարաններ էին գործում հետևյալ քաղաքներում՝ Պլովդիվ (582 աշակերտ), Սոֆիա (190 աշակերտ), Ռուսե (300 աշակերտ): Քառամյա վարժարաններ կային Բուրգասում (110 աշակերտ), Սլիվենում (48 աշակերտ), Հասկովոյում (23 աշակերտ), Կուլարովգրադում (22 աշակերտ)⁵: Սակայն 1961 թ. բոլոր դպրոցները, բացի Պլովդիվից, փակվեցին. «1961 թուին հակառակ գաղութիս բուռն բողոքներուն հաշուիյարդարի ենթարկեցին հայ դպրոցները, բացի Փլովտիվի վարժարանեն, որը սակայն լոկ անուանապես հայկական է, քանի որ հոն բոլոր առարկաները պուկարերեն լեզուվ կը դասաւանդուին: Այս կերպով գաղութիս գոյութիւնը վտանգող ահաւոր հարուած մը ստացանք, որ ամլութեան կը դատապարտէ նոր սերունդը հայ մեծացնելու համար թափուած ջանքերը»⁶:

¹ Ըստ Բուլղարիայից ստացված տեղեկությունների՝ 1966 թ. այս քաղաքում բնակվում էր 30 հայ ընտանիք (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 308, թ. 33):

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 266, թ. 25:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 30:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, գ. 320, թ. 1:

⁵ 1959-1960 թթ. հայկական դպրոցներ ունեին նաև Ստարա-Ջագորա, Պազարջիկ, Տուրուխին և Յամբոլ քաղաքները: Աշակերտների թիվը 20-ից նվազելու պատճառով այդ դպրոցները միացվեցին տեղի բուլղարական դպրոցներին՝ պահպանելով մայրենի լեզվի, Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության դասավանդումը (շաբաթական 2-ից 6 ժամ) հայ աշակերտների համար (տե՛ս **Գասպարյան Ս.**, Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Երևան, 1962, էջ 189):

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 265, թ. 3 շրջ.:

Բուլղարիայի հայերի թիվը ըստ տարբեր սկզբնաղբյուրների՝ 1950-1990 թթ. հիմնականում հաշվվում էր 25 հազար՝ երբեմն տատանվելով 15-24 հազարի միջև.

1950 թ.	25 հազ. ¹	1965 թ.	25 հազ. ²	1980 թ.	27 հազ. ³
1955 թ.	21 հազ. ⁴	1966 թ.	25 հազ. ⁵	1984 թ.	25 հազ. ⁶
1956 թ.	24 հազ. ⁷	1967 թ.	23 հազ. ⁸	1985 թ.	25 հազ. ⁹
1960-ական թթ. սկիզբ	25 հազ. ¹⁰	1968 թ.	25 հազ. ¹¹	1980-ական թթ. կեսեր	20 հազ. ¹²
1964 թ.	24 հազ. ¹³	1972 թ.	25 հազ. ¹⁴	1990 թ.	15 հազ. ¹⁵

Սոցիալիստական կարգերի հաստատումից հետո փոխվեց համայնքի զբաղվածությունը: Բուլղարահայ համայնքը գլխավորապես բաղկացած էր բանվորներից և մտավորականներից (արտադրության տարբեր ճյուղերի մասնագետներ, ծառայողներ, բժիշկներ, արվեստագետներ և այլն), միայն աննշան մասն էր զբաղվում հողագործությամբ¹⁶: Եթե նախկինում գերակշիռ մասը զբաղվում էր առևտրով ու արհեստներով, ապա 1980-ական 20 հազար

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», 1950, թիվ 6, էջ 109:

² Տե՛ս **Խաթանասեան Ե.**, Հայոց թիվը, Բոստոն, 1965, էջ 28: Իսկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ 24 հազար, տե՛ս «Հայրենիք», 27.I.1965, էջ 3:

³ Տե՛ս **Համազասպյան Վ.**, Սովետական Հայաստանը և Սփյուռքը, Երևան, 1980, էջ 19:

⁴ Տե՛ս «Զարթոնք», 30.VI.1955, էջ 2:

⁵ Տե՛ս «Մասիս», 18.XII.1966, էջ 5; **Տեմիրճեան Վ.**, Գաւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ հայոց թեմերու առաջնորդութեանց, Անթիլիաս, 1980, էջ 502:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 13, թ. 2-3:

⁷ Տե՛ս «Զարթոնք», 9.XII.1956, էջ 2: Նույնը տե՛ս «Արարատ», 13.XII.1956, էջ 2: Ըստ այլ աղբյուրի՝ 25 հազար (տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1956, թիվ 12, էջ 27):

⁸ Տե՛ս «Արարատ», 24.I.1967, էջ 2:

⁹ Տե՛ս **Ոսկանյան Ա.**, Սփյուռքահայության թվական կազմը, «ԼՀԳ», 1985, թիվ 9, էջ 48:

¹⁰ **Խուրշուդյան Լ.**, Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից Էտապում, Երևան, 1964, էջ 21:

¹¹ Տե՛ս «Արարատ», 10.IX.1968, էջ 3:

¹² Տե՛ս **Ղասաբյան Ջ.**, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքների պատմության (1896-1970), էջ 251:

¹³ Տե՛ս «Զարթոնք», 5.XII.1964, էջ 2; «Սովետական Հայաստան», 1964, թիվ 7, էջ 30:

¹⁴ Տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, 1975, էջ 890: Ըստ ՀԽՍՀ արտգործ մինիստրության քաղաքական ինֆորմացիայի բաժնի վարիչի 1975 թ. տեղեկանքի՝ Բուլղարիայում ապրում էին 24 հազար հայեր (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 573, թ. 1):

¹⁵ Տե՛ս **Ավագյան Գ.**, Հայաստանը և հայերս աշխարհում, Երևան, 1993, էջ 144: Ըստ այլ աղբյուրի՝ 20-22 հազար, տե՛ս «Սփիւռք», 1990, թիվ 11, էջ 11: 2001 թ. դրությամբ Բուլղարիայում մնացել էին 12 հազար հայեր, բայց ընդհանուր հայերի թիվը 40-50 հազար էր, մեծ մասը 1990-ական թթ. Հայաստանից գաղթածներն էին (տե՛ս **Tchilingirian H.**, նշվ. աշխ., էջ 32):

¹⁶ Տե՛ս «Հայերն աշխարհում» հանրագիտական համառոտ բառարան, էջ 35:

20 հազար հայերից շուրջ 1500-ը ունեին բարձրագույն կրթություն և գիտության ու արդյունաբերության ասպարեզում գրավում էին ակնառու դիրքեր: Ութ հազար հայեր պետական հաստատությունների, գործարանների, արհեստանոցների աշխատողներ էին, 1100-ը՝ բուլղարական կոմունիստական կուսակցության անդամներ¹:

Հ. Աճեմյանը Վ. Համազասպյանին է ներկայացնում բուլղարահայության ծանրագույն վիճակը, որը բուլղարական պետական քաղաքականության հետևանք էր. «Հայ եկեղեցին մասամբ մը հոս չէզոքացուած է և ալ դադրած է ձգողական ույժ մը ներկայացնել: ...հայ հանրային հասարակական կազմակերպութիւնները այլևս իրենց գոյութիւնը կորսընցուցած են: Կը մնայ միմիայն «Երևան» մշակութային միութիւնը, որուն գործունէութիւնը սակայն սահմանափակուած է, քանի որ անոր կողքին չէ կարելի ստեղծել նախապէս գոյութիւն ունեցող մարզական և այլ կազմակերպութիւններ, որոնք պիտի կարենային մեր մատաղ սերունդը ներգրաւել ու ազգային-հայրենասիրական զգացումներ զարգացնել իր մէջ»²:

Եթե ամբողջ Բուլղարիայի հայության թիվը հաճախ ներկայացվում էր մոտավոր հաշվարկներով, ապա 1966-1976 թթ. ըստ բնակավայրերի թվաքանակի փոփոխությունը հնարավորություն է տալիս ավելի հստակ ընկալել արտագաղթը, ինչին, սակայն, խանգարում են ներքոշարադրյալ որոշ բնակավայրերի պարագայում կիրառված հնացած տվյալները և մոտավոր գնահատականները.

	1966 ³	1971 ⁴	1976 ⁵
Պլովդիվ	6000	5000	5500
Մոֆիա	4000	4000	4000
Վառնա	3500	3800	3200
Ռուսե	1880	1800	1700
Բուրգաս	1450	1300	1100
Հասկովո	800	-	680
Սլիվեն	700	-	465
Շումեն	600	-	490

¹ Տե՛ս **Կապուտիկյան Ս.**, Գույներ նույն խճանկարից, Երևան, 1989, էջ 109:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 265, թ. 3 շրջ.:

³ Տե՛ս «Մասիս», 18.XII.1966, էջ 5:

⁴ Մոտ 7 հազար հայեր էլ բնակվում էին Հասկովո, Յամբոլ, Սլիվեն, Պագարջիկ, Տոլբուխին և այլ քաղաքներում (տե՛ս **Ղասաբյան Ջ.**, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքների պատմության (1896-1970), էջ 235):

⁵ Մյուս տեղերում հայերի թիվը հետևյալն էր. Տոլբուխին՝ 200, Ստարա Ջագորա՝ 350, Պագարջիկ՝ 200, Միլիստրա՝ 180, Այաոս՝ 100, Քրճալի՝ 70 (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, գ. 197, թ. 10):

«Երևան» կազմակերպության կենտրոնական վարչության նախագահ, Բուլղարիայի խորհրդարանի անդամ Տիրան Բարիկյանը շատ ավելի լավատես էր համայնքի ապագայի հարցում: Դատելով 1988 թ. նրա հնչեցրած հայտարարությունից՝ համայնքը ամեննին անկում չէր ապրում. «Եվ ես չեմ կրնա համաձայն ըլլալ որոշ շրջանակներու մեջ գոյություն ունեցող այն մտայնությանը, թե բուլղարահայ գաղութը հոգեվարք կապրի, ընդհակառակը, կրնամ վստահաբար ըսել, թե երթալով ան առավել կծաղկի, կլեցվի հայկականությամբ, ազգային որակներով ու հոգեբանությամբ»¹: Այսինքն՝ համայնքի ղեկավարությունը ևս, ինչպես խորհրդահայ իշխող շրջանակները, չէր ընդունում բուլղարահայ համայնքում առկա բացասական իրողությունները (ազգային կյանքի կազմակերպման դժվարությունները, արտագաղթը և այլն):

Բուլղարահայերը ԱՄՆ-ում

1962 թ. փորձելով որոշել ԱՄՆ եկած ռումինահայերի և բուլղարահայերի հստակ թվաքանակը՝ Կ. Գևորգյանն այն հասցնում էր 700-ի՝ դրա մեջ ներառելով նաև այդ տարի Բուլղարիայից ԱՄՆ գաղթողների հավանական թիվը²: Բուլղարահայերի թիվը մեծ էր հատկապես Լոս Անջելեսում: Եթե 1964 թ. Հոլիվուդի հայերի մեծ մասը պարսկահայեր և ռումինահայեր էին³, ապա 1970 թ.՝ իրանահայեր, ռումինահայեր և բուլղարահայեր⁴: Չնայած դրան՝ 1981 թ. Կալիֆորնիայում անցկացված հարցման արդյունքում պարզվեց, որ ԱՄՆ գաղթած հայերի շրջանում Արևելյան Եվրոպայից գաղթած հայերը կազմում են ընդամենը 2 տոկոս, մինչդեռ 31 տոկոսը՝ Լիբանանից, 20 տոկոսը՝ Իրանից և այլն⁵: Արդեն 2007 թ. կատարված հետազոտության տվյալներով թե՛ Ռումինիայից և թե՛ Բուլղարիայից ԱՄՆ եկած հայերի թիվը տեղի հայ համայնքի մեկ տոկոսից պակաս էր⁶: Իսկ ըստ 2010 թ. մարդահամարի Լոս Անջելեսի հայերից 490-ն այստեղ էին եկել Բուլղարիայից⁷:

¹ «Հայրենիքի ձայն», 27.I.1988, էջ 7:

² Տե՛ս Գևորգյան Կ., Ամենուն տարեգիրքը 1963, Ժ. տարի, Պեյրուֆ, 1962, էջ 586:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», 7.VIII.1964, էջ 3:

⁴ Տե՛ս «Մասիս», 15.XI.1970, էջ 5:

⁵ Տե՛ս Takooshian H., Armenian Immigration to the United States from the Middle East // Journal of Armenian Studies, vol. 3, n° 1-2, 1986-1987, p. 153:

⁶ Տե՛ս Tourism Market Research on the Armenian-American Diaspora Community, February 2007, p. 8. http://www.armeniapedia.org/images/c/c1/Armenian_American_Diaspora_Survey_Report.pdf

⁷ Տե՛ս Գոսազեան Ժ., Լոս Անձելեսի հայ համայնքի ժողովրդագրական պատկերը, Հայերը սեփական և այլազգի միջավայրում. համեմատական էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններ, խմբ.՝ Ռ. Կարապետյան, Երևան, 2014, էջ 126:

Բուլղարահայերի և ռումինահայերի փոխադրման գործում, բացի ԱՆՉԱ-ից և ՀՕՄ-ից, կարևոր դեր ուներ նաև ՄԱԿ-ի փախստականների հարցերով զերագույն հանձնակատարի գրասենյակը, որը հոգաց տեղափոխման ծախսերը՝ ԱՆՉԱ-ի կողմից ապագայում մաս առ մաս վճարելու պայմանով¹: Հատկապես Լոս Անջելեսում 1960-ական թթ. ԱՆՉԱ-ի միջոցով ժամանած գաղթականները սկզբնական շրջանում բնակվում էին այդ կազմակերպության անդամների և աջակիցների բնակարաններում²: 1965 թ. ԱՄՆ ժամանածների ընդունելության մասին կարդում ենք. «Բազմաթիւ հայրենակիցներ, որոնք Նիւ Եորք հաստատուած են վերջին մէկ-երկու տարիներու ընթացքին, եկած էին հանդիպելու իրենց բարեկամներուն, զանոնք հիւրասիրելու համար իրենց համեստ բնակարաններուն մէջ, խնայելով պանդոկի յաւելեալ ծախքերը»³:

Նորեկները ինտեգրվում էին բավականին արագ և սկսում աջակցել իրենցից հետո եկածներին. «Անչա»յի ներկայացուցիչները, ու նախապես եկած ընտանիքներ, իրենց կարելին կընեն նորեկները հիւրասիրելու եւ անոնց բնակարան ու գործ հայթայթելու համար: Ու քանի մը ամիսներ յետոյ, մեծագոյն մասը այդ երկրուան գաղթականներուն, կը դառնան ինքնաբաւ եւ գոհունակ՝ կուզան դիմաւորելու իրենց նորեկ հայրենակիցներն ու բարեկամները»⁴:

ԱՄՆ եկած բուլղարահայերը և ռումինահայերը կազմակերպում էին զանազան միջոցառումներ⁵: Ընդհանրապես հատկանշական է բուլղարահայերի համագործակցությունը ռումինահայերի հետ⁶:

Բուլղարահայերի գործունեությունը ստացավ նաև համակարգված ձևաչափ. Լոս Անջելեսում ստեղծվեց բուլղարահայ հայրենակցական միություն: Դա ընդգծում է այն, որ այստեղից նշանակալի թվով հայեր են եկել, որոնք պահպանել են ենթաէթնիկ ինքնության տարրեր, քանի որ բացի նրանցից Լոս Անջելեսում գործում են միայն իրանահայ, իրաքահայ, պոլսահայ, ռումինահայ և հունահայ հայրենակցական միություններ (նկատի ունենք Սփյուռքի ելքի այլ երկրները, քանի որ կան նաև դասական հայրենակցական միություններ՝ միավորող Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի հայերին)⁷:

¹ Տե՛ս **Գեորգեան Կ.**, Ամենուն տարեգիրքը 1963, Ժ. տարի, էջ 586:

² Տե՛ս «Հայրենիք», 3.VIII.1961, էջ 3:

³ Նույն տեղում, 25.VIII.1965, էջ 1:

⁴ Նույն տեղում, 7.XI.1963, էջ 2:

⁵ Օրինակ ամենամյա պարահանդեսներ, տե՛ս «Ազդակ», 23.V.1963, էջ 3:

⁶ 1987 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի՝ ԱՄՆ և Կանադա հովվապետական այցի շրջանակներում Նյու Յորքի «Հայկ և Ալիս Գավուքճյան» սրահում հանդիպմանը մասնակցում էին ոչ միայն ռումինահայերը, այլև բուլղարահայերը (մոտ հազար հոգի) (տե՛ս «Էջմիածին», 1988, թիվ 1-3, էջ 54):

⁷ Տե՛ս **Գոսազեան Ժ.**, նշվ. աշխ., էջ 145:

Այսպիսով՝ 1950-ական թթ. սկսած՝ հազարավոր բուլղարահայեր արտագաղթեցին Արևմուտքի մի շարք երկրներ: Այս երևույթը բազում գուգահեռներ ուներ ռումինահայերի գաղթի հետ, քանի որ կազմակերպվում էր միաժամանակ և նույն կառույցի միջոցով: Չնայած բուլղարահայերի մի մասը տեղափոխվեց Հարավային Ամերիկա, եվրոպական տարբեր պետություններ, Կանադա, Ավստրալիա, սակայն նրանց մեծ մասը հաստատվեց ԱՄՆում: Այստեղ ռումինահայերի, Մերձավոր Արևելքի և այլ տարածաշրջաններից եկած հայերի հետ նրանք մասնակից դարձան հայ համայնքի բնականոն կենսագործունեությանը:

Тигран Ганалаян – Эмиграция армян из Болгарии (1950-1970 гг.)

После установления в Болгарии коммунистического режима, проводимая руководством страны политика привела к эмиграции национальных меньшинств, в том числе и армян. Если в первой половине 1950-х гг. армяне главным образом иммигрировали в Южную Америку, то со временем главным направлением эмиграционного потока стали США. Тысячи болгарских армян покинули Болгарию. Основным организатором переезда армян был комитет АНЧА (АНЧА – American National Committee to Aid Homeless Armenians). Большинство болгарских армян обосновались в США, в частности в Лос Анджелесе. Здесь они вместе с армянскими эмигрантами из других стран диаспоры, стали налаживать качественную жизнь местной общины. Между тем положение армянской общины, оставшейся в Болгарии, продолжало ухудшаться из-за национальной и экономической политики, а также продолжающейся эмиграции. Вследствие прекращения функционирования армянских организаций и закрытия армянских школ, вопрос сохранения национальной идентичности столкнулся с множеством трудностей. Существенные шаги по их преодолению стали возможны лишь после падения коммунистического режима.

Tigran Ghanalayan – Emigration of Armenians from Bulgaria (1950-1970s)

The national policy of the Communist regime established in Bulgaria led to the emigration of the local ethnic minorities, including Armenians. If in the first half of the 1950s Armenians primarily emigrated to South America, gradually the USA became their main destination. Thousands of Bulgarian Armenians left Bulgaria. The transportation of Armenians was basically carried out by ANCHA (American National Committee to Aid Homeless Armenians). A large number of Bulgarian Armenians settled in the USA, particularly in Los Angeles. Here along with the diasporan Armenians arrived from other countries they got involved in managing the regular activity of the local Armenian community. In contrary, the stance of the Armenian community which stayed in Bulgaria deteriorated due to the national and economic policy as well as the subsequent emigration. As a result of the closure of the Armenian organizations and later also the schools the issue of preservation of the Armenian national identity faced a number of obstacles. Considerable steps towards overcoming those problems became possible to carry out only after the collapse of the Communist regime.